

MUSIQİ ALƏTLƏRİNİN TARİXİ İNKİŞAFI

Nərgiz Əhmədova-Abdullayeva
Azərbaycan Milli Konservatoriyasının dissertantı

Qədim zamanlardan Azərbaycan ərazisində musiqi ənənələri yaranmış, müxtəlif tipli çalğı alətləri hazırlanmış və istifadə edilmişdir. Əsrlər keçdikcə bu alətlər dəyişikliyə uğrayıb və təkamül prosesi zamanı təkmilləşdirilib. Aralarından bəziləri müasir dövrdə qəlib çatıb istifadə edilərsə də, əksəriyyəti əsrlərin sınağından çıxmayaraq qeyri-təkmil alət kimi unudulub. Hər dövrdə alətləri mükəmməl öyrənən insanlar olmuşdur ki, bunların üzərində islahatlar, dəyişikliklər edib təkmilləşdirmə istiqamətində işlər aparılmışdır. Fərəbidən başlayaraq, rekonstruksiya işləri haqqında daha ətraflı bilgimiz olan Mirzə Sadiq Əsəd oğluna qədərki dövrlərdə aparılan təkmilləşdirmə prosesi müasir dövrimüzdə də bu işlərin davamına təkan vermişdir. Bu gün istifadə edilən bir çox alətlər qədim alətlərin təkmilləşdirilmiş variantları hesab olunur. Mədəniyyətin Şərqdə yarandığı fikrini nəzərə alsaq, müasir Qərb musiqi alətlərinin bir çoxunun əcdadlarının qədim Şərq alətləri olduğunu deyə bilərik. Dahı musiqişünas-alim Ü.Hacıbəyli "Şərq musiqisi haqqında Qərb alimlərinin təfsiri" adlı məqaləsində qeyd edir: "Bugünkü Qərb alətləri həmin eynilərə ərəblərdə varmış, faqət o qədər təkmil deyilmiş". Üzeyir bəyin bu sözləri Qərb musiqiçilərinin Şərq alətlərini təkmilləşdirərək öz alətlərini yaratdıqları fikrini bir daha təsdiqləyir. Elə həmin fikir də Üzeyir bəyin Şərq alətlərinin "qərblilər" vasitəsilə təkmilləşdirilmiş variantlarını tamamilə kəmal saydığını göstərir.

Qədim çalğı alətləri haqqında tarixi məlumatlar arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri, ədəbiyyat əsərləri (folklor nümunələri və yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinin əsərləri), rəsm-miniatürlər, frontispisler, illüstrasiyalar, qədim tarixi abidələrin divar rəsmləri və sairədən toplanıb. Musiqi alətlərimizlə bağlı ilk tarixi məlumat Şuş dağının ətəyində yerləşən Cığamış şəhərində tapılmışdır. Bu, üzərində qədim musiqiçi qrupunun əks olunduğu gil qab idi. Gözəl dulusçuluq əsəri olan qabın üzərində çəng, qopuz və ya tanbur, qoşanağara, dəf, təbil, buynuz bənzər nəfəs aləti, müxtəlif ölçülü kəsələr və bu alətləri ifa edən musiqiçilərin təsviri vardı. Tapıntı haqqında məlumat Ə.Hüseyninin "Orkestrin ulu babası" adlı məqaləsində verilmişdir [3]. Arxeoloqların məlumatına görə, bu qabın 7-8 min il yaşı var. Bunu nəzərə alsaq, hələ 7-8 min il əvvəl Azərbaycan ərazisində yaşayan əhəlinin musiqi ilə ciddi məşğulluğu və bu tipli alətlərdə ifanı bacardığı fikri irəli sürülür. Həmin tapıntıdan əlavə, Qobustanda Cingirdağın ətəklərində hamımızın bildiyi "səsələnən daş" hesab olunan Qaval daş, Mingəçevir ərazisində sərdəbdən tapılan sümükdən hazırlanmış nəfəsli musiqi aləti, Bərdə yaxınlığında Şatırlar kəndi ətrafında tapılmış çəng çalan qadın təsvirli saxsı qab və s. kimi tarixi tapıntılar, orta əsr səyyahlarının xatirə və qeydlərində əks etdirdikləri

musiqi alətləri xalqımızın musiqi mədəniyyətinin qədimliyini sübuta yetirmişdir. Bundan başqa, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından, N.Gəncəvi, Ə.Xaqani, İ.Nəsimi, M.Gəncəvi, Q.Təbrizi, M.Füzuli, M.Əmani, Q.Bürhanəddin, Y.Məddah, Ş.I.Xətəyi və digər şairlərin əsərlərindən də qədim musiqimiz haqqında qiymətli məlumatlar əldə olunaraq bəzi unudulmuş çalğı alətləri də bərpa edilmişdir.

Ümumiyyətlə, musiqi sənəti haqqında ən qədim məlumatlar əsasən mifologiya ilə bağlıdır. İnsanların əski dünyagörüşü miflərlə əlaqəli olduğu üçün onların həyatında önəmli yer tutan musiqi sənəti haqqında da ilkin məlumatlara məhz əfsanə, rəvayətlərdə rast gəlirik. Ə.Bədəlbəyli "İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti" kitabının 3-cü bölməsində Mir Möhsün Nəvvabın musiqi fəaliyyətindən bəhs edərək musiqinin yaranması haqqında bəzi məlumatlar vermişdir: "Musiqi sənətinin ibtidai yaranması haqqında Nəvvabın inandığı və şəxsən inanaraq nəql etdiyi rəvayət isə Yaxın və Orta Şərq musiqi alimləri arasında ən qədim zamanlardan bəri geniş yayılmış fərziyyəyə əsaslanır. Bu xüsusda Nəvvabın yazdığı hekayət məşhur Şərq musiqisi alimi Mahmud Amulinin (?-1316/7) kitabındakı əhvalatın, demək olar ki, eynidir". Sonra Ə.Bədəlbəyli M.Amulinin araşdırmaları nəticəsində əldə etdiyi rəvayəti yazır: "Bu elmi (yəni musiqi sənəti və elmını - Ə.B.) həkim Fisağors (Pifaqor) ixtira etmişdir. Deyilənə görə, həmin icad onun gəcə yuxuda gördüyü vəqif ilə əlaqədardır. Fisağors yuxuda görür ki, bir nəfər ona müraciətlə sabah şəhərdəki dəmirçilər (bəzi rəvayətə görə, nəddafilər, yəni yun, pambıq darayanlar – keçəçilər) rasta-bazarına getməsinə məsləhət görür, çünki orada hikmət sirlərindən biri ayan olacaqdır. Bu sözləri eşitcək həkim Fisağors yuxudan ayılır. Görür ki, artıq səhər açılmışdır. Tez yerindən qalxıb o şəxsin dediyi səmtə gedir..." Rəvayətin ardı uzun olduğu üçün qısa şəkildə bildirim ki, Pifaqor oradakı müşahidələri əsasında bir-birinə vurulmuş iki cisimdən və müxtəlif yerlərə bəndlənmiş iki tükdən alınan səslərin nisbətindən həzz alaraq musiqi sənətinin ibtidai formasını əldə etmiş olur. Sonralar dağın ətəyində tapdığı tısbığa qınına qol pərçim edərək bir musiqi aləti düzəltdi. M.Amul yazır: "Fisağors o musiqi alətinin təkmilləşməsi yolunda uzun müddət (bir neçə il) say göstərərək çalışır və onu kəmil hala çatdırır" [4, s. 164-165]. Əbu Nəsr Fərəbi də M.Amulidən 3 əsr yarım əvvəl oxşar rəvayət qeyd etmişdir. Aradakı fərq yalnız Fərəbinin yazdığına görə, Fisağorsun bərbət deyil, tanbura bənzər alət ixtira etməsidir və alətin çanağı da tısbığa qını deyil, insan kəlləsindən hazırlanmışdır. Bəzi rəvayətlərdə isə ilk musiqi alətinin Dədə Qorqud tərəfindən ixtira edilən qopuz olduğu göstərilir.

Beləliklə, ilk musiqi aləti yarandıqdan sonra insanlar musiqi sənətinə inkişaf etdirməyə başladılar. Bu inkişaf ən əvvəl musiqi

alətlərindən başlamalı idi. Əsrlər boyu insanlar yüzlərlə çalğı aləti yaratdılar və bu alətlərin bəzilərini təkmilləşdirərək bu günümüzdə qədər gətirib çatdırdılar. Orta əsrlərdə ən işlək alət olan ud üzərində aparılmış bir sıra yeniləşmə işləri haqqında az-çox məlumatımız var. Məsələn, Ə.Bədəlbəyli "İzahlı-monoqrafik musiqi lüğəti" əsərində böyük tacik alimi Əbdürrəhman Cəminin "Risaleyi-musiqi" əsərinə istinadla Əbu Nəsr Fərəbinin ud alətinə "hadd" adlandırdığı 5-ci simi əlavə edərək alətin diapazonunu genişləndirdiyi qeydi ilə rastlaşırıq. Lakin bəşqə mənbələrə əsasən, udun diapazonunu iki oktavaya çatdırmaq məqsədilə əlavə 5-ci simi Şərq alimi Əl-Kindi artırır. Ə.Bədəlbəyli yazır: "Dünyanın bir çox musiqi alətləri kimi, ud da musiqinin ümumi inkişafı, ifaçılıq sənətində əldə edilən nailiyyətlər ilə əlaqədar illər boyu təkmilləşdirilmişdir. Udun qolu üzərində bağlanmış 7 pərdə (dastan) ilə boş sim (mütlaq) birlikdə hər simin 8 müxtəlif ucaldıqda səs vermesini təmin edir. Həm də 7-ci (xinsir) pərdənin səsi ilə sonradan ardıcıl surətdə zilə tərəf gələn hər boş simin səsndəki hündürlüyün eyniliyini nəzərə alsaq, ud musiqi alətində 36 müxtəlif yüksəklikdə səs əldə edilə biləcəyini görürük. S.Urməvi isə alətin pərdə düzümü və oktavalar daxilində pillələrin intizamını formalaşdırma bilməmişdir. Məlumdur ki, Urməviyə qədərki dövrlərdə udun Zəlzəl pərdəsi 355 sent ilə 853 sentlik altılığının eyni pərdədə bərqərarı musiqidə bir uyğunsuzluq yaradırdı. Urməvi fizika və musiqi akustikası qanunlarını yaxşı bildiyinə görə bu uyğunsuzluğu da aradan qaldırdı" [4, s. 229].

Şərq alimlərindən Ə.Marağay da ud üzərində bir çox təcrübələr aparıb. Məlumdur ki, o, udun çanağına içəridən şüşə tozu yapışdırmaqla alətin incəlməsinə nail olmuşdur. Bundan müasir təcrübələrdə istifadə edilsə də, elə effektiv üsul sayılır.

Azərbaycanda ən çox istifadə edilən alətlərdən tarixi də qədimdir və bu günədək üzərində bir çox təkmilləşdirmə işləri aparılıb. Bəzi mənbələrdə Fərəbi tarin yaradıcısı hesab olunsada, bəzilərində onun başqa bir aləti təkmilləşdirərək tar yaratdığı fikri irəli sürülmüşdür. Orta əsrlərdə alətin hansı dəyişikliyə uğradığını bilməsək də, "tarın atası" sayılan Mirzə Sadiq Əsəd oğlunun islahatları onu tamamilə fərqli bir alətə çevirmişdir. Həmin islahatlar tarın metamorfозuna səbəb olmuşdur. Yeni inkişaf dövründə Azərbaycan musiqi sənəti daha mükəmməl, keyfiyyətli səslənməni təmin edə biləcək musiqi

alətinin yaradılmasını zəruriləşdirdi. Lakin tarın qədimliyini qorumaqla bərabər, onun texniki, dinamik imkanlarını artırmaq, tembrini, səsinin gücünü təkmilləşdirmək lazım gəlirdi. Bu şəraitdə "Mirzə Sadiq riyazi hesablamalar, bir çox "ölçüb-biçmə"lərdən sonra tar gövdəsinin hər iki yan tərəfdən əvvəllərdəki kimi çap şəkildə yox, əksinə, düz, şaquli olmasını daha münasib və düzgün kimi qəbul etdi". Mirzə Sadiq təkcə alətin çəkisini yüngülləşdirərək sinəyə qaldırmaq və simlərini artırmaqla kifayətlənmədi. O, pərdələrdə də mühüm dəyişikliklər edərək tar səsdüzümünün quruluşu işini Azərbaycan xalq musiqisi əsasında həll edib qaydaya salmışdır.

Təkmilləşdirilmə işləri təkcə Azərbaycanda deyil, dünyanın bir çox xalqlarında da geniş vüsət almaqdadır. Qədim Şərq alətlərini təcridən dəyişərək öz musiqilərinin ifası üçün müvafiq formaya salan qərblilər bu alətləri milliləşdirməyə nail olmuşlar. Məsələn, günümüzün ən çox istifadə edilən və ən təkmil alətlərdən olan skripka alətinin Şərqdən – daha dəqiq, ərəblərdən götürüldüyü fikri irəli sürülür. Üzeyir bəy "Şərq musiqisi haqqında Qərb alimlərinin təfsiri" adlı məqaləsində yazır: "Təktellilərdən biri də kaman vasitəsilə çalınan "rübab"dir ki, təktelli və itellilərlə oğulmuş. Özü də xanəndə üçün də mütəmildən ötrü çalınarmış. Sonra haman rübabdır ki "rəbək" namilə Avropaya köçüb, sonra "Füzula" adı ilə ki, yuxarıda zikr olundu, dəyişikliklər keçirib bugünkü violon əmələ gəlir" [1, s. 234]. Bu fikirlərə görə deyə bilərik ki, skripka qədim rübabin təkmilləşdirilmiş və uzun inkişaf yolu keçmiş növlərindəndir. Bundan başqa, orta əsrlərdə geniş istifadə edilən bir çox alətlərdən çəngin inkişafı ilə arfa, santurun inkişafı ilə cimbaloma çevrilməsi məlumdur. Musiqi alətləri tarix boyu inkişaf yolu keçərək bu günün müasir və təkmil alətləri halına gəlmişlər.

Çalğı alətləri üzərində təkmilləşdirilmə və rekonstruksiya işləri hər dövrdə davam edir və edəcək. Çünki musiqi dinamikdir, daim dəyişir və inkişaf edir. Təbii ki, bu dinamiklik insan zövqünün dəyişməsi və formalaşması ilə bağlıdır. Dəyişən musiqi zövqü və kamilləşən musiqinin tələblərini ödəyə bilmək üçün qədim musiqi alətləri də yeniləşərək müasir dövr üçün işlək olmalıdır. Məhz buna görə də musiqiçilər istədikləri və ən əsası, dinləyicilərin onlardan gözlədikləri musiqini ifa edə bilmək üçün çalğı alətlərini daim təkmilləşdirirlər. ♦

Ədəbiyyat:

1. Ü.Hacıbəyli. Əsərləri. II cild. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. Bakı 1965, 411 s.
2. S.Abdullayeva. "Azərbaycan xalq çalğı alətləri" (musiqişünaslıq-orqanoloji tədqiqat). Bakı. Adiloğlu. 2002, 454 s.
3. Ə.Hüseyni. "Orkestrin ulu babası". "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti. Bakı. 1976 7 avqust, s. 4.
4. Bədəlbəyli Ə.B. İlahlı monoqrafik musiqi lüğəti. B., Elm, 1969, 248 s.

Резюме

В статье рассказывается история создания музыкальных инструментов, их путей развития.

Ключевые слова: музыка, музыкальный инструмент, реконструкция, современный, история, развитие.

Summary

The article tells the story of the creation of musical instruments, their development paths.

Key words: music, musical instrument, reconstruction, modern, history, evolution.